

Con la sua guida si sono formate le redattrici che hanno contribuito con lui alla realizzazione di quello che ancora agli inizi degli anni '90 sembrava impossibile e cioè la pubblicazione dei materiali in una serie di volumi. Un intero gruppo di lavoro è cresciuto con i suoi insegnamenti, sempre generosamente impartiti con il suo modo garbato e gentile, mai impaziente o stizzoso. La consuetudine della frequentazione aveva creato quel clima di familiarità —riservata nei contenuti e nelle espressioni d'affetto— che ha reso forti e importanti i vincoli che uniscono i collaboratori e le collaboratrici dell'*ALI*.

Giovanni Ronco lascia l'Atlante in un difficile momento di transizione e con la sua dipartita, più di una difficoltà si profila all'orizzonte. Ci spingeranno a proseguire l'ottimismo che ci lascia in eredità, ben testimoniato dalle parole scritte in chiusura di un articolo pubblicato nel 2015 sul *Bollettino dell'Atlante Linguistico Italiano* in cui dava conto dell'ultima nostra crisi, imputabile a una serie di eventi concomitanti:

Quel che è certo è che, carichi di ottimismo e di tenacia, le uniche cose che abbiamo in abbondanza e senza alcuna presunzione da parte nostra, cercheremo di fare fronte a questa serie di circostanze avverse, com'è tradizione nella storia quasi secolare dell'*Atlante Linguistico Italiano*.

Matteo RIVOIRA
Atlante Linguistico Italiano

JOAN F. LÓPEZ CASASNOVAS
(1952-2022)

El dia 19 de juliol moria Joan F. López Casasnovas després d'una ràpida malaltia, poc abans de complir els setanta anys. La seva mort va colpir profundament el món cultural, cívic i polític de Menorca i de tots els Països Catalans, dels quals era un referent ineludible des de la dècada dels setanta del segle passat. Filòleg, poeta, estudiós de la llengua i de la literatura, articulista, activista i polític actiu fins al 1991, la seva trajectòria respon plenament a la de l'intel·lectual compromès des de les darreries del franquisme, en què, estudiant a la Universitat de Barcelona, «vaig comprendre que havia de vincular la lluita cultural amb la lluita política», com va declarar en una entrevista a la revista digital *Illa Global* el 22 de novembre de 2021. I aquesta lluita, alhora cultural i política, la va mantenir al llarg de tota la seva vida amb la voluntat insubornable de contribuir a consolidar una democràcia sempre mancada pel que fa al conjunt dels drets socials i nacionals.

Joan F. López Casasnovas, nascut a Ciutadella el 13 d'agost del 1952, era el major d'una família de dos fills, amb el petit dels quals, el prestigiós economista i catedràtic de la Universitat Pompeu Fabra, Guillem, ha compartit sempre interessos culturals i cívics. Els seus pares eren botiguers, de classe mitjana-baixa, com també ho havia estat l'avi patern, mentre que l'avi matern era sabater, però de família pagesa. Va fer l'educació primària i el batxillerat de ciències al col·legi dels Salesians, i el curs preuniversitari de lletres a l'Institut de Maó, on llavors s'examinaven els batxillers dels col·legis religiosos de Ciutadella. Aconsellats els seus pares per un professor salesià, va anar a la Universitat de València a estudiar Filosofia i Lletres. Hi arribava ja amb una incipient consciència lingüística, que l'havia dut a aprendre a escriure en català, gràcies al promptuari de Francesc de B. Moll, i a iniciar la lectura dels clàssics medievals catalans. L'amistat que inicià el 1969 amb Ignasi Mascaró li va permetre encara conèixer Josep Salord i Farnés (Ciutadella 1911-1970), la figura de referència de la catalanitat menorquina de la postguerra, a qui el 1979, després d'haver catalogat el seu fons, dedicà la monografia *Mn. Josep Salord i Farnés. Fill predilecte de Ciutadella*, i el 2020 «Josep Salord i Farnés, el català de Menorca», el capítol del llibre

col·lectiu *Homenatge a Josep Salord i Farnés. Textos i estudis*, derivat de la jornada dedicada al filòleg el 2018 per la Secció de Llengua i Literatura de l'Institut Menorquí d'Estudis, de la qual era membre Joan F. López.

Estudiant a la Universitat de València del 1969 al 1971, va descobrir, gràcies a l'amistat amb Joan Antoni Micó Navarro, l'obra gramatical i literària d'Enric Valor, amb qui va poder entrar en contacte personalment. En paraules del mateix Joan F. López, va ser el gramàtic i escriptor valencià el seu «primer impulsor cap als estudis de llengua catalana», i qui li va parlar, entre d'altres, de Francesc de B. Moll, de Manuel Sanchis Guarner i de Carles Salvador. A la vegada, dins l'àmbit universitari valencià, on es desplegava amb força l'oposició democràtica i els moviments assemblearis, se li despertà la seva consciència nacional gràcies, com diu ell mateix a l'entrevista ja esmentada, a una comunicació sobre l'autodeterminació dels pobles que li va ser encarregada.

Després dels dos cursos comuns a la Universitat de València, el curs 1971-72 es va traslladar a la Universitat de Barcelona per poder seguir la llicenciatura en Filologia Romànica, especialitat en Filologia Catalana. Va participar amb el seu professor Joan Veny en les enquestes de l'*Atlas lingüístic del Domini Català* realitzades a Maó, Ciutadella i es Migjorn Gran i va ser responsable de les exploracions menorquines del *Léxico de los marineros peninsulares*. Justament el 1975, amb el pseudònim Piscator, va guanyar el IV Premi Mateu Seguí Puntas del diari *Menorca* amb «Una cala en el parlar mariner de Menorca». Així mateix, a Barcelona va poder viure la forta politització que hi havia a la universitat, i també al seu pis d'estudiants, on molta gent es movia dins l'òrbita del PSUC. Va ser justament a través d'aquest partit que li arribaren els primers reports sobre la normalització lingüística del català i la lectura de revistes com *Treball* i *Nous Horitzons*, imprescindibles per al procés cap a les llibertats democràtiques. Cal destacar que uns anys després, el 1978, va col·laborar al número especial monogràfic de *Nous Horitzons*, *Fet nacional i Països Catalans*, amb la participació, entre d'altres, de Joan Fuster, Vicent Ventura, Rafael Ribó, Josep Benet, Vicent Andrés Estellés, Pere Verdager i Francesc Vallverdú.

En l'època d'estudiant ja va ser determinant el seu activisme a Menorca, atès que durant les vacances d'estiu, juntament amb altres estudiants universitaris i la col·laboració de persones que treballaven a l'illa durant tot l'any en tasques culturals, organitzava diferents activitats, com cursos de català, trobades de teatre, de pedagogia... Una d'aquestes activitats emblemàtiques entre universitaris i joves treballadors de l'illa va ser el muntatge, el 1973, de l'obra *El retaule del flautista* de Jordi Teixidor, que va tenir un fort impacte a l'illa.

Quan va tornar a Menorca, acabats els estudis el 1975, i després de fer el servei militar a Ceuta, va iniciar una intensa etapa d'activitat cultural i política. Ell mateix ha dit que va desoir les recomanacions per continuar estudis a Itàlia i que es va «deixar endur per la transició democràtica». Així, l'any 1976 va entrar com a independent a l'Assemblea Democràtica de Menorca, un organisme unitari de les forces d'oposició al règim franquista, on va conèixer militants clandestins del PCIB, partit al qual es va afiliar el 1977, després de la seva legalització, i de què va ser representant de Menorca al Comitè d'Illes, que es reunia periòdicament a Palma. Combinava l'activitat política amb la cultural, com ho evidència el paper que va jugar en el número especial que la revista literària *Faig* de Manresa va dedicar a la literatura catalana a Menorca el 1976, en què va alternar els articles generals i d'estudi de la poesia d'Àngel Ruiz i Pablo amb la publicació de poemes amb el pseudònim Pere Xerxa, d'una banda, i, de l'altra, la participació en els treballs del Congrés de Cultura Catalana (1976-1977), els plantejaments del qual havia assumit l'Assemblea Democràtica de Menorca, concretament en els àmbits de Llengua i Literatura i especialment en les dues Setmanes de Teatre dels Països Catalans, que es van organitzar a Ciutadella i van constituir un esdeveniment cultural de primer ordre. A més, el 1977 va ser el redactor de l'*Informe sobre l'oficialitat del català*, que fou aprovat per l'Assemblea Autònoma de Menorca. I entre moltes altres iniciatives i organització de recitals, el 1978 va fundar, juntament amb el seu amic i també poeta Gustau Juan

i Benejam, els quaderns de poesia Xibau, que, al llarg de tres èpoques diferents, han publicat tant llibres com obra col·lectiva d'autors menorquins o relacionats amb Menorca.

A les eleccions al Consell Insular de 1979, en l'etapa preautonòmica, en què es presentava com a cap de llista a Menorca per al PCIB, va ser elegit conseller. En aquella època, regida encara per la llei de bases local franquista, tots els partits polítics estaven obligats a formar part de les comissions de govern de forma proporcional, de manera que, encara que l'UCD hagués guanyat les eleccions, ell va gestionar, a proposta seva, una àrea anomenada de *Normalització Lingüística i Investigacions*, de la qual va saber treure una gran rendibilitat política, tot i ésser una competència buida de pressupost. Així, va impulsar la tasca de normalitzar la llengua catalana i la recerca en l'àmbit menorquí amb la creació de múltiples activitats, entre les quals l'organització de cursos de català, la publicació d'obres adreçades al món educatiu com *Llibre de lectures menorquines*, d'opuscles de divulgació com *La llengua dels menorquins. Notes sobre el seu origen, naturalesa i denominació* de Josep Salord Farnés o l'estudi literari de Josefina Salord *Història de la invenció de Nostra Senyora del Toro, comèdia pastoral menorquina del XVIII: entre el teatre tradicional de devoció mariana i el sainet*, publicats els tres el 1981.

També va intervenir de forma molt activa en la lluita ecologista i la defensa del territori, impulsades per la societat civil i les forces d'esquerra, tant en l'àmbit institucional com en actes públics, debats i lectures poètiques. Tot i que el 1981 va ser expulsat del PCE, juntament amb altres companys de les Illes, va mantenir el càrrec institucional, i a les eleccions autonòmiques de 1983 es va presentar a la candidatura conjunta del Partit Socialista de Menorca (PSM) i l'Agrupament d'Esquerres, que va obtenir dos diputats al Parlament de les Illes Balears, que eren alhora consellers insulars. López Casanovas va passar a ser vicepresident i conseller de Cultura, Educació i Esports del Consell Insular de Menorca, càrrec que ocupà fins al 1987 i que renovà a les següents eleccions (1987-1991) en presentar-se per l'Entesa de l'Esquerra de Menorca (EEM), una coalició més àmplia de les forces de l'illa a l'esquerra del PSOE. Fou ponent de la Llei de Normalització Lingüística de les Illes Balears (1986) com a portaveu del Grup Nacionalista i d'Esquerres en temes de cultura en la primera legislatura, càrrec que mantingué a la segona com a portaveu del grup PSM-EEM. De la gran feina realitzada durant aquells anys per Joan López convé fer esment del gran nivell que van tenir les seves intervencions parlamentàries, que encara avui són recordades com de les millors que s'han sentit al Parlament de les Illes Balears d'ençà de la seva creació.

Donada per finalitzada l'etapa de compromís institucional i militància en partits polítics, l'any 1992 López Casanovas va tornar a la docència i a la seva plaça de professor de secundària a l'IES Josep Maria Quadrado de Ciutadella fins a la jubilació l'any 2013. Al llarg de tots aquests anys ha mantingut una activitat impagable en el camp de la cultura, tant en l'àmbit institucional com en el de la creació poètica, la recerca i la difusió. Ha estat membre de la Secció d'Estudis del Cercle Artístic de Ciutadella, amb un paper molt destacat com a jurat dels Premis Born de Teatre; de la Secció de Llengua i Literatura de l'Institut Menorquí d'Estudis des del 1993; de la Comissió Assessoradora de Cultura Popular (creada pel Consell Insular de Menorca el 2002 i fins al 2019); del Consell Social de la Llengua de les Illes Balears, la ponència de planificació del qual ha presidit durant els anys del Govern del Pacte de Progrés (1999-2003, 2007-2011), amb la presentació davant el plenari el 2009 del Pla General de Normalització Lingüística de les Illes Balears; del Consell Científic de la Reserva de Biosfera de Menorca, del qual va ser president del 2015 al 2020; i, finalment, membre corresponent de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans des del 2006. Amb tot, cal destacar que Joan F. López va estar sempre obert a participar a tota la xarxa institucional dels Països Catalans en forma de conferències, debats, taules rodones i presentacions de llibres i projectes col·lectius. Un exemple significatiu i no prou conegut ens el pot proporcionar el fet, destacat per l'editorial que el setmanari *El Temps* li va dedicar el 26 de juliol, que havia presidit la Institució Joan Fuster.

Pel que fa a la ingent obra que Joan F. López ens ha llegat en forma, sobretot, d'articles i estudis sobre cultura, folklore, llengua, literatura, toponímia, sociolingüística, teatre i política, però també de col·laboracions en volums col·lectius, edicions de textos, pròlegs, presentacions i traduccions, que hauran de ser objecte futur d'un resseguiment rigorós i complet, una bona manera de copsar-ne la coherència l'ofereix ell mateix al llibre *Intervencions (1996-2001). Historia – Llengua – Política* (Palma 2002), en què publica una sèrie de textos, entre l'assaig i l'estudi, agrupats a l'entorn d'aquests «tres eixos unitaris» i tan interconnectats, que «en el fons, venen a definir-me i a identificar-me».

L'eix polític, de fet, impregna tota la seva obra perquè, com afirma en aquest llibre, «el paper de l'individu es juga o no es juga en societat i això, al cap i a la fi, és política, tant en sentit cultural i ampli com en el concret». Amb tot, s'haurien de destacar els textos publicats a *Intervencions* perquè evidencien el seu paper en trobades i actes arreu dels Països Catalans, i d'altres tan diversos com «Menorca i el turisme. Quan créixer no és progressar» (1990) o «Vicent Flor: Noves glòries a Espanya. Anticatalanisme i identitat valenciana», publicat a *Recerques: història, economia i cultura* (2013).

A l'eix històric, s'hi haurien de situar tots aquells textos en què mira de recuperar sobretot la memòria de lluita democràtica però també els d'història lingüística, literària i cultural. Una mostra del primer àmbit ens l'ofereix «Les ciavogues del procés autonòmic a les Illes Balears» dins el llibre de Pelai Pagès i Blanch, *La transició democràtica als Països Catalans* (2005) però també *Menorquins a Mauthausen* (2009) amb Miquel Àngel Limón i Xicu Lluy, i *Un malson: el viatge de Juan Rodríguez Niebla per les presons de Franco* (2015). Pel que fa al segon, «Els menorquins i la llengua catalana. Una perspectiva històrica» dins *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, volum VIII (1989); «El procés de normalització lingüística a Menorca (1976-1993)» (1994), amb F. Florit Nin; «Polítiques lingüístiques a les Illes Balears» (2008). I sobre la cultura popular, «Lírica tradicional: identitat i mestissatge» (1995), «Poesia popular: els glosadors a Menorca» (2007), a més de les seves publicacions als Quaderns de Folklore sobre les llegendes (1981), el cançoner popular menorquí (1982) o les *Lletres de les nostres cançons* (2012). Va escriure, conjuntament amb Josefina Salord, els dos primers fascicles de Literatura de l'*Enciclopèdia de Menorca*, dedicats a la literatura medieval i la moderna (segles XVI i XVII), publicats el 1984 i 1985. Va editar i encapçalar amb estudis introductoris les obres teatrals *Representació de la vida i mort del gloriós sant Antoni abat* (2001) i *Foc i fum. Quadre de costums en tres actes i en vers* de Joan Benejam (2019), així com, amb Martí Martí, *Regles per apei ar qualsevol nombre se imagin un home* (2000), quadern de càlculs matemàtics segons una plagueta del segle XVIII. La *Revista de Menorca* i *Publicacions des Born* acullen articles d'història literària: en el primer cas, sobre Àngel Ruiz i Pablo (1982), Josep Miquel Guàrdia (1984) i «Cent anys de literatura menorquina» (2005), al qual caldria afegir «Literatura catalana a Menorca: un examen de recuperació» (2010), comunicació presentada a la *Reunió ordinària de la Secció Filològica a Menorca, en ocasió del vintè aniversari de l'Institut Menorquí d'Estudis i del centenari de l'Institut d'Estudis Catalans*; en el segon, sobre llibres de Pau Faner i Ponç Pons (1996), Joan Benejam (2001 i 2010), Francesc de B. Moll (2004), la història dels Premis Born de Teatre (2006) o l'assaig «Tenir paraula i vèncer la mort» (2007).

Pel que fa a l'eix lingüístic, ja el 1978 va escriure un apartat sobre la llengua dels menorquins per a la *Geografia e Historia de Menorca* de Josep Mascaró Pasarius, i, entre els múltiples articles i ponències en llibres col·lectius sobre normalització lingüística, sociolingüística i toponímia, podríem destacar «Normalització lingüística a Menorca: de la voluntat al voluntarisme» dins Rafael Alemany (coord.), *Els processos de normalització lingüística a l'Estat espanyol actual* (1988), *Sobre l'ortografia correcta dels noms populars Ciutadella i Maó (Toponímia, ortografia i prejudici lingüístic)* (1980), «La toponímia de Menorca. Estat dels estudis» dins *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Menorca* (1993), «Menorca, llengua i territori: 1993-

2018» (2021) dins les Jornades sobre els 25 anys de la Reserva de Biosfera de Menorca, celebrades el 2018.

Aquests tres eixos, tanmateix, no en contemplen dos altres de fonamentals i centrals en la trajectòria de Joan F. López: en primer lloc, l'interès i la dedicació que, escriptor i lector empedreït com era, va dedicar a la creació literària menorquina de l'actualitat tant en forma de llibres com de múltiples presentacions, pròlegs i articles de crítica literària en diferents capçaleres com *Serra d'Or*, *El Mirall*, *El Temps*, *Lluc...* En destacariem *2002, una antologia de joves poetes menorquins*, conjuntament amb Àngel Mifsud, i *Pau Faner: la força de la imaginació fabuladora* (2009); les participacions als volums col·lectius *Homenatge a Antoni Moll Camps* (2016) i *Pau Faner, fabulador* (2019); la traducció inèdita de l'obra de teatre de F. Dürrenmat *Hèrcules i els estables d'Augies*, i *L'illa. Els companys de l'Andròmeda* (2020) del narrador francès Eugène Dabit. En segon lloc, la de poeta, que va ser fonamental i continuada al llarg de la seva vida, malgrat que el gruix de l'obra inèdita supera el conjunt de la publicada. Ell mateix va dir que, de petit, ja escatia mots i se sentia atret per l'art de la paraula, un art que va conrear, amb excel·lència, fins al darrer moment, tot i una natural reticència a publicar els seus poemes. Així i tot, quatre llibres (*Galops i glops*, 1980; *Tiranya al vespre*, 1984; *De sol a sol*, 1999, i *Caragols dels jorns*, 2014), l'antologia a la col·lecció *Paraula de Poeta* i nombrosos poemes publicats en volums col·lectius o revistes especialitzades posen de manifest l'alt valor de la seva obra, el rigor i l'honestetat de la seva escriptura, la fondària de la seva veu.

Joan F. López tenia la capacitat d'escriure poemes sobre qualsevol tema i l'esperonaven especialment les qüestions d'actualitat. Així, la seva poesia sovint està relacionada amb les vivències i els problemes del món que li va tocar de viure, però fins i tot en els poemes més circumstancials es mostra la qualitat de la seva veu poètica i el rigor i serietat a l'hora d'escriure qualsevol tipus de text, fos o no fos poètic. El gruix, tanmateix, de la poesia de Pere Xerxa (pseudònim que va utilitzar Joan F. López durant els anys que va romandre en la política institucional) tracta, amb expressió profunda, sobre els grans temes que sempre han preocupat els poetes i que ell mateix indicava així: «deserts i companyies, plenitud i buidor, amor, dolor, la reflexió i el pas del temps...». Nosaltrares hi afegiríem també la denúncia de les injustícies i desigualtats, els mals del món i la defensa de la catalanitat, de la identitat de l'illa i l'ecologisme, la força reivindicativa i la meditació sobre el poble o, dit d'una altra manera, la nació dels catalanoparlants.

Posseïa no tan sols un extraordinari coneixement i domini de la llengua, sinó també de les formes poètiques, i així, al costat d'estructures més populars com el romanç o la dècima, o l'ús del vers lliure, va conrear en especial, de manera excel·lent, el sonet. Ja a *Tiranya al vespre* (1984) — un llibre amb clars ressons d'Ausiàs March — ens ofereix un magnífic conjunt de sonets en què és també remarcable la riquesa del lèxic i la incorporació de mots propis del català de Menorca.

Una altra de les característiques que cal remarcar, és que Joan López sempre anava més enllà en la reflexió poètica fins i tot en els temes que, a primer cop d'ull, podien semblar més lleugers, com és el cas dels poemes santjoaners, especialment a *Caragols dels jorns*, on, al costat del cant a la festa, l'enyorança de la infantesa, la màgia de la nit, el goig i l'esperança, no hi manquen, entre d'altres, la crítica i la reflexió, en especial sobre el nostre poble i la seva identitat. En el magnífic llibre de maduresa *El sant Crist dels Paraires*, que va deixar inèdit, la denúncia, el clam per la justícia, la ironia —de la qual López fou mestre—, la fondària reflexiva, la crítica als poderosos, la compassió, l'indefugible compromís ètic i la identitat condensen, potser, tot el saber d'una trajectòria poètica de primer ordre que dissortadament haurà estroncat la mort prematura del poeta.

Joan F. López Casanovas —que el 2007 va rebre el Premi d'Actuació Cívica de la Fundació Lluís Carulla i el 2019, juntament amb Bernat Joan, el Premi Josep M. Llompart que atorga l'Obra Cultural Balear a una persona que s'hagi distingit per la dedicació a la normalització de la llengua, la cultura i la identitat nacional— ens ha llegat una trajectòria i una obra profundament coherents

perquè són les d'un intel·lectual compromès, de manera indestruïble, amb la cultura i l'avanç nacional i democràtic. Exemple d'honestat, de treball constant, de servei generós a la societat, d'intel·ligència creativa, de lluita per la justícia social i el bé comú, de creació de pensament crític, ara ens correspon a nosaltres, convençuts que la seva llavor fecunda és llavor de futur, assumir el conjunt de la seva obra, tan quantiosa i dispersa, i projectar-la amb estudis i edicions a la societat menorquina i dels Països Catalans per què va treballar incansablement.

Pere GOMILA
 Institut Menorquí d'Estudis
 Josefina SALORD
 Institut Menorquí d'Estudis

LUCA SERIANNI
 (1947-2022)

Il 21 luglio 2022 si è spento, all'età di 74 anni, Luca Serianni, accademico della Crusca, dei Lincei e dell'Arcadia, direttore degli «Studi linguistici italiani» e degli «Studi di lessicografia italiana», professore emerito presso l'Università La Sapienza di Roma, dove era stato titolare della cattedra di Storia della lingua italiana fin dal 1980.

L'impronta lasciata da Serianni sugli studi linguistici italiani è stata vasta e profonda, al punto da ridefinire in modo sostanziale confini, àmbiti e metodi della ricerca scientifica nel settore. I suoi interessi hanno spaziato fra temi e periodi diversi, dalla *Commedia* dantesca all'italiano contemporaneo, dalla fonomorfolgia del fiorentino ottocentesco alla storia della lessicografia, dai linguaggi settoriali all'insegnamento dell'italiano nella scuola. La sua bibliografia conta, tra monografie, saggi in rivista o in volume e interventi di vario tipo, circa 400 titoli: sarà quindi necessariamente parziale il profilo della sua produzione che proverò a tracciare nelle righe che seguono.

Sulle orme del maestro Arrigo Castellani, gli esordi di Serianni si collocano in un settore classico degli studi storico-linguistici come l'edizione e l'analisi di antichi testi toscani: l'area aretina è indagata in due studi del 1972¹ e quella pratese in una fondamentale monografia del 1977;² appartengono a questo periodo alcune ricerche sulla storia della codificazione grammaticale, tra cui l'edizione del *Turamino* di Scipione Bargagli, protagonista del dibattito linguistico nella Siena del Seicento (Roma: Salerno editrice, 1976).

Negli anni Ottanta le direzioni di ricerca di Serianni si allargano in modo consistente verso due àmbiti destinati a rimanere centrali nella sua produzione successiva: l'Ottocento e la lingua letteraria. Meritano un posto d'onore, anche per l'impatto sugli studi successivi, la monografia *Norma dei puristi e lingua d'uso nell'Ottocento nella testimonianza del lessicografo romano Tommaso Azzocchi* (Firenze: Accademia della Crusca, 1981), che delinea le tendenze dei repertori lessicografici puristici dell'intero secolo e rivela l'ampia messe di informazioni storico-linguistiche ricavabili dallo studio di queste fonti documentarie, e il saggio *Le varianti fonomorfolologiche dei Promessi Sposi 1840 nel quadro dell'italiano ottocentesco*,³ che misura le scelte correttorie di Manzoni alla luce di un'inedita e dettagliata ricostruzione della polimorfia del fiorentino dell'epo-

1. *Ricerche sul dialetto aretino nei secoli XIII e XIV e Appunti linguistici sulle "Formule notarili aretine del primo Trecento"*, «Studi di Filologia Italiana», XXX 1972, p. 59-191 e p. 215-223.

2. *Testi pratesi della fine del Duecento e dei primi del Trecento*, Firenze: Accademia della Crusca, 1977.

3. «Studi linguistici italiani» (d'ora in poi «SLI»), XII 1986, p. 1-63.